

HORIA-ROMAN
PATAPIEVICI

Despre viață,
destin &
nostalgie

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

Cuþrins

VIATA

Europa de peste curând: raport asupra primelor mele	
două ieþiri din țară	11
1. Parisul în þaizeci de zile	11
2. Germania în þase luni þi jumătate	16
3. Înapoi în țară	23
Cum am ajuns să public la Humanitas	29
Cărþile care m-au format	53
Bucureþtiul meu	56
Identitatea personală: un cimitir de iluzii învinse	66
Despre vicii & păcate	72
Mâna þi nasul	84
Ochii de carne ai iubirii	90

ȚARA

Revoluþia de centru	97
Confruntarea cu trecutul: soluþia Michnik	116
Tragedia Poloniei, drama României	130
Noi pe cine trebuie să mai imităm?	134
Victoria socialismului: moþtenirea secolului XX	140
Ludwig von Mises: gândire dreaptă în vremuri strâmbe	146
Azi, ca să fii liberal trebuie să fii conservator	153
Liberalismul este civilizaþia politică a omului modern	164
Critica literară: un portret	177
Viaþa filozofică: <i>Jurnalul de la Păltiniþ</i>	184

Alexandru Dragomir și scrisul pe suflet	187
Părintele Scrima și metoda căii de urmat	193
1. Stilul discursului și metoda cunoașterii	193
2. Paznicul meu	202
La moartea Monicăi Lovinescu	224
Martorii adevărului: Monica Lovinescu și Virgil Ierunca	230
Despre cultură și patriotism: la aniversarea lui Lucian Pintilie	236
Grădini pentru Dinu Pillat	242
Suflete frumoase în vremi de dezastru	247
1. Dinu & Nelli	247
2. Bunătatea și salvarea	255
Despre viață, destin & nostalgie	271
Matei Călinescu: adaptarea la exil	275
La moartea lui Alexandru Paleologu	281
Neagu Djuvara, universalul concret al civilizației române	285

EUROPA

Spiritul european în pericol (Constantin Noica și <i>Modelul cultural european</i>)	293
Despre mutația care se petrece cu noi în zilele acestea (Alessandro Baricco)	306
Noblețea spiritului: vocea uitată a umanismului (Rob Riemen)	313
Ce mai rămâne din fosta cultură occidentală (Stephen Frears și Colette)	322
Moartea culturii franceze (Donald Morrison)	332
Morala unei omisiuni (<i>Fides et ratio</i> și Pierre Duhem).	344
1. Fizica Evului Mediu: un continent scufundat	345
2. Revoluția teologică	352
3. Morala numelui lipsă	359
Noua Europă și vocea care lipsește: creștinismul (Joseph H.H. Weiler)	361

Sub titlul *Despre viață, destin & nostalgie* adun aici câteva dintre eseurile pe care le-am scris de-a lungul timpului, între 1996 și 2020. Sunt treizeci și șase. Le-am grupat în trei capitole, intitulate „Viața“, „Țara“ și „Europa“. Corespondența dintre numele din titlu și titlurile capitolelor, ca și semnificația asocierii lor, e intenționată: viața stă pentru viață (căci viața e tautologică), destinul stă pentru țară (deoarece nimeni nu poate sări peste umbra lui), iar nostalgia stă pentru Europa (pentru că Europa nu mai vrea să fie Europa).

Motivul pentru care am strâns acum aceste eseuri într-o carte este că am început să mă uit în urmă. Le-am ales pe acestea, dintre multe altele,¹ pentru că fiecare dintre aceste treizeci și șase de eseuri continuă să îmi spună ceva și azi – și anume același lucru pe care îl spusese când le-am scris.

Patru dintre eseurile adunate aici nu au mai fost publicate niciodată² și tot patru au mai făcut parte din unele dintre

---

1. Scriu mai mult decât public și public mai mult decât aș vrea să public, pentru că instinctul meu, format de anii în care nu am vrut să public (anii comunismului), este să public cât mai puțin sau deloc.

2. „Revoluția de centru“ (conferință), „Paznicul meu“ (interviu), „Viața filozofică“ (eseu), „Spiritul european în pericol“ (comunicare la un colocviu).

volumele mele.¹ Repetiția este intenționată, iar motivul e simbolic. Atașez fiecăruia dintre aceste patru eseuri o valoare specială: sunt, pentru mine, profesiuni de credință. Eseul „Mâna și nasul“ (1993) îmi exprimă filozofia și epistemologia, iar acest lucru nu s-a schimbat de când l-am scris; „Ochii de carne ai iubirii“ (1999) îmi exprimă religia și ontologia, și nici acest lucru nu s-a schimbat; „Azi, ca să fii liberal trebuie să fii conservator“ (2002) îmi exprimă politica și morala publică, iar acest lucru a rămas neschimbat; în fine, eseul „Noua Europă și vocea care lipsește: creștinismul“ (2008) îmi exprimă, fără rest, și cultura, și religia, iar acest lucru nu s-a schimbat deloc.

Restul eseurilor au apărut de-a lungul anilor în diferite reviste (22, *Vatra*, *Dilema*, *România literară*, *Idei în Dialog*) și nu au mai fost până acum culese în vreunul dintre volumele mele.

Tot mai mult, de ceva timp, Gabriel Liiceanu mă îmboldește să public ce scriu și mă ceartă că țin ce scriu numai pentru mine. E drept că în ultimii zece ani mai mult am ținut conferințe decât am publicat cărți (deși am continuat să scriu pentru mine). Dar câteva dintre eseurile adunate aici au fost alese, pentru plăcerea lui, de Gabriel Liiceanu: iar în jurul lor, uitându-mă în urmă la ce am scris, s-au agregat în chip firesc toate celelalte. Pe ele toate, sub forma acestei cărți, i le aduc spre omagiu.

---

1. „Mâna și nasul“ (*Cerul văzut prin lentilă*, 1995), „Ochii de carne ai iubirii“ (*Două eseuri despre paradis și o încheiere*, 2018), „Azi, ca să fii liberal trebuie să fii conservator“ (*Omul recent*, ediția a doua, 2002, § 147: „Liberal sau conservator“), „Noua Europă și vocea care lipsește: creștinismul“ (*Partea nevăzută decide totul*, 2015).

VIAȚA

*Europa de peste curând:
raport asupra primelor mele două ieșiri
din țară*

*În cele mai de pe urmă, ajunse la palaturile în cari
se născuse. Cum se dete jos, calul îi sărută mâna și
îi zise:*

*— Rămâi sănătos, stăpâne, că eu mă întorc de unde
am plecat. [...]*

*— Du-te sănătos, că și eu nădăjduiesc să mă întorc
peste curând.¹*

I

PARISUL ÎN ȘAIZECI DE ZILE

Aveam 35 de ani când am putut vedea întâia dată o țară occidentală, adică una europeană în adevăratul înțeles al cuvântului. S-a întâmplat – cum îi stă bine unui locuitor din „micul Paris“ – să fie chiar Franța, și anume Parisul. Am beneficiat de o bursă Tempus (mobilitate individuală), cu durata de două luni (noiembrie–decembrie 1992), având ca scop accesul la arhivele „Pierre Duhem“ de la Archives de l'Académie des Sciences, pe o temă de cercetare care privea noțiunea controversată de „imaginar filozofic“ al fizicii. Am lucrat acolo cu Jean-Robert Armogathe, nu doar un eminent cunoscător al secolului al XVII-lea, ci și, în același timp, o importantă figură a ierarhiei catolice franceze, care conducea pe atunci la École Pratique des Hautes Études secțiunea a V-a – Histoire du Catholicisme.

---

1. Petre Ispirescu, „Tinerete fără bătrânețe și viață fără de moarte“, în *Legende sau basmele românilor*, 1872 (basmul i-a fost povestit autorului de tatăl său; a fost întâia oară publicat în 1862, în revista *Țăranul român*; nu știm dacă expresia „peste curând“ îi aparține lui Petre Ispirescu, tatălui său ori geniului popular).

Am fost găzduit în mediu catolic, la École Bossuet, situată pe rue Madame, în miezul Cartierului Latin, care e o minune de farmec și civilizație. École Bossuet avea menirea de a-i pregăti intensiv (doi ani) pe absolvenții de liceu (din toată Franța) care intenționau să participe la dificilul examen de admitere la École Normale Supérieure. Găzduirea era sobră, funcțională și avea o anumită severitate mănăstirească. După Vatican II, clericii catolici nu mai au obligația să poarte anterie și rasă, dar continuă să manifeste în public o distincție și o distanță care îi deosebesc net de laici. Orarul era religios (se făceau slujbe zilnic), fără constrângere. Unii dintre tinerii cu care am vorbit erau ateii, dar aleseseră École Bossuet datorită solidității și austerității așezământului. Într-o Franță în care laicizarea forțată a învățământului a avut efecte îndoielnice (după părerea mea, proaste), am avut privilegiul să locuiesc într-un timp care pentru majoritatea francezilor apusese de mult, cu maniere prevenitoare și probleme de conștiință care azi mai pot fi întâlnite doar în literatura scriitorilor catolici de odinioară (Péguy sau Bernanos, de pildă). Modernitatea era vizibilă peste tot, asimilată firesc, fără stridente (ba, așa spune, cu un anume stil), prezentă în special în confortul cu adevărat omenesc al viețuirii, de la hrană până la anexele sanitare, trecând prin condițiile de studiu.

Una dintre primele mele uimiri occidentale se referă la toalete. Bănuiam că WC-urile publice trebuie să arate mai bine ca în România, dar nu îmi imaginam că ele pot fi la fel de curate ca acasă. Curățenia acestor spații publice private presupune două lucruri: întâi de toate, un personal angajat să le întrețină; în al doilea rând, clienți care să nu urineze pe pereți și să nu-și lepede fecalele pe podele. În special realizarea celei de-a doua condiții mi s-a părut extraordinară. Cred că omul cu adevărat civilizată nu face, atunci când se simte nesu-pravegheat, lucruri radical diferite de cele pe care le face când

se știe privit. Un om bine-crescut nu se șterge la gură cu fața de masă, indiferent dacă e văzut sau nu. Mai cred că un om civilizât urinează în același mod acasă și la toaleta publică. Dimpotrivă, sentimentul că în spațiul privat *care nu îți aparține* poți să „îți dai drumul“ denotă o certă proastă creștere. Extinsă la comunitate, proasta creștere este semnul unei civilizații carente sau doar aparente. Ceea ce am înțeles meditând la modul în care foloseau parizienii WC-urile publice este că civilizația e mai puțin un efect de grandoare, cât unul de confirmare cotidiană, în gesturile principial nesupravegheate ale fiecărui om. Dimpotrivă, amintindu-mi de faconda grandomană a naționaliștilor din Dealul Mitropoliei, care își fornaie apodictic iubirea de neam și cred că își pot iubi poporul în afara obligației de a contribui la scoaterea lui din mizerie, m-am gândit la următorul test pentru verificarea validității teoriilor naționaliste: dacă discursul naționalist poate fi rostit într-un WC public național fără a se autonimici prin ridicol, atunci e valabil; dacă „discursul murmurat“ al WC-ului național invalidează prin ridicol discursul naționalist, atunci el trebuie considerat ca fiind *de drept* neîntemeiat.

Mi-am petrecut cele două luni ca în vis, cutreierând entuziasmat labirinturile fondurilor de carte și manuscriselor de la Bibliothèque Nationale și Archives de l'Académie des Sciences. Vedeam pentru prima oară în viață niște biblioteci adevărate, bine ordonate, încălzite, cu un personal amabil, care știa că e plătit pentru a se face util cititorului. De fapt, pot spune fără exagerare că toate serviciile publice cu care am intrat în contact mi-au creat sentimentul că Parisul este un oraș care *funcționează*. Orice lucru avea un rost al său, iar oamenii care întrupau acest rost păreau a face parte dintr-un vast stup, cu munci specifice, organic coordonate de însuși faptul că acea societate era *în lucrare*. Desigur, cele care funcționau într-un bun *tempo* al eficacității erau instituțiile, dar ordinea rezulta

nu din geniul planificării, ci din geniul unei agregări spontane a acțiunilor individuale. Se știe că sunt situații în care orice râvnă se irosește, ca și cum nu s-ar putea adăuga la râvnele deja existente. În aceste situații, orice ai face, ești constrâns să reiei mereu de la capăt. Numele pedant al acestei stări de fapt este „complexul adamic“. Ei bine, societatea franceză nu suferea, în mod clar, de acest complex. Acolo râvnele se adunau una altele, deoarece structura pe care se altoiau permitea valorificarea oricăreia, indiferent de direcția din care s-ar fi întâmplat să vină. Civilizațiile „adamice“ sunt cele condamnate să *nu* prospere, deoarece în cadrul lor fiecare inițiativă e constrânsă să reia totul de la capăt, ca și cum fiecare om ar acționa de unul singur și împotriva tuturor; or, se știe, prosperitatea este un efect al cooperării. Orice civilizație în sensul deplin al cuvântului este de tip nonadamic: într-adevăr, adevărata civilizație oferă acțiunii individuale o structură subiacentă fertilă, în care fiecare acțiune, prin cooperare, se poate însuma, făcând astfel posibilă prosperitatea, care este o noțiune colectivă, nu individuală. Ca în visul deist al ceasornicarului divin, Occidentul părea să permită fiecărei roțițe care îl alcătua o funcționare deopotrivă eficientă, demnă și cu finalitate indispensabilă asupra întregului.

Ultimul aspect la care doresc să mă refer este de natură religioasă. Societatea franceză contemporană este una în mod evident laică. Cu o specificație însă: este o societate laică alcătuită dintr-o majoritate importantă de oameni cu convingeri creștine (dintre care doar o mică parte se declară creștini practicanți). O privire superficială ar putea conchide că religia creștină a fost complet scoasă, în Franța, din actualitatea vieții cotidiene. Deși la prima vedere evidentă, această apreciere nu este totuși adevărată. Deoarece tocmai la nivelul cotidianității societatea franceză se vedește a fi structural creștină. Mă gândesc la relațiile dintre oameni, care sunt radical creș-

tine; la toată această formidabilă societate „de consum“, care e laică în expresie, dar care încorporează în ea esențialul structurilor creștinismului. Conștiința de sine a acestei societăți nu mai e creștină, conced, dar trupul ei viu este. Creștinismul s-a resorbit în scheletul și carnea societății, punându-și din adânc amprenta pe toate elementele de civilizație vizibile: de la conversația politicoasă dintre necunoscuți, cunoscuți sau adversari până la ansamblul reglementărilor sociale, care se supun exigențelor moralei creștine de echilibru, compasiune și grijă față de aproapele. Nu mai vorbesc de instituțiile prin care funcționează această societate laică și de spiritul lor: amândouă, instituții și spirit, sunt deopotrivă creații ale geniului creștinismului occidental. Conjectura mea este că civilizația însăși, așa cum am cunoscut-o în prima mea vizită occidentală, este un produs al normelor și valorilor aduse pe lume de apariția creștinismului catolic. Dacă ea funcționează cum funcționează și produce ceea ce produce este deoarece creștinismul s-a resorbit în structurile ei vitale de funcționare. Am să dau un singur exemplu. La Paris m-am spovedit la preoți pe care nu îi cunoșteam. Era, de altfel, prima oară în viață când aveam contact cu clerul catolic. Catholicismul era pentru mine o experiență livrescă, în timp ce ortodoxia, pe care o cunoscusem *pe viu* la Sihăstria, fusese o *experiență a cărnii*. Ceea ce m-a uluit a fost diferența de calitate între duhovnicii ortodocși și cei catolici (îi am în vedere, evident, *numai* pe cei pe care i-am cunoscut). Comparați cu ultimii, primii păreau niște sălbatici, adică niște oameni învățați să se poarte cu sufletele așa cum te porți cu lemnele pe care le tai pentru foc. Ortodocșii sunt contondenți, rudimentari, mohorâți, ritualiști și indiferenți la realitatea irepetabilă a sufletului supus spovedaniei. Ei aduc lumina hristică în sufletul împărțășit prin strivire, înfricoșare și înfometare. Altfel spus, ei se comportă exact invers decât este spiritul ortodoxiei, care e

fin, miresmatic, insesizabil, viu și repulsiv la bădărania inimii sau a conceptului. Preoții catolici, dimpotrivă, posedă și practică o surprinzător de fină cultură a inimii, cultă în sensul cel mai plin al cuvântului. Întrebările lor caută să identifice ceea ce este irepetabil în problema fiecărei ființe supuse tainei, dezghiocând cu delicatețe *adevăratul* prilej de poticnire, ignorat cel mai adesea de măsura cu totul exterioară a definițiilor canonice. Litera este subtil prefăcută în spirit, iar sentimentul cu care asumam penitența izvorâtă din spovedanie era cu adevărat o lumină vie, personală, ca o scară spre cer. Spovedit de unii preoți ortodocși, m-am simțit adesea în turmă. Spovedit de oricare dintre preoții catolici cu care am avut discuții spirituale, m-am simțit persoană unică, anume ținută în palmă de Mântuitor. În cele din urmă am întâlnit și alți duhovnici ortodocși, dar vrednicia modestă și inteligentă a aceloră dintre preoții catolici pe care i-am cunoscut în iarna lui 1992 mi-a rămas în memorie ca fiind solidară cu funcționalitatea asep-tică, îngăduitoare și politicoasă a civilizației occidentale.

2

GERMANIA ÎN ȘASE LUNI ȘI JUMĂTATE

La sfârșitul toamnei anului 1994, Deutscher Akademischer Austauschdienst (DAAD) mi-a acordat o bursă de studiu a limbii germane într-unul din numeroasele Goethe-Institut răspândite pe teritoriul Germaniei. În total, era vorba de trei cursuri intensive. Cu totul, am stat în Germania aproape șase luni și jumătate, parte la Boppard, parte la Frankfurt/Main. Dacă în Franța am avut legături în special cu lumea academică, în Germania, datorită posturii de student, am cunoscut mai ales lumea oamenilor care nu trăiesc de pe urma producerii, interpretării, răspândirii și manipulării ideilor. Timp de patru luni am locuit într-un mic orașel de pe valea Rinului,

în aval de stânca lui Loreley, care pe vremea lui Augustus se numea Baudobriga, iar din Evul Mediu, pe când ducea lupte de supremație politică împotriva orașului episcopal Trier, poartă numele de Boppard. Am avut norocul să locuiesc în gazdă la o familie extraordinară. *Herr Schmidt* fusese *Kinderarzt* și doctor în medicină, iar *Frau Schmidt*, asistentă medicală în propriul lor cabinet medical (*Praxis*); acum erau amândoi pensionari și, atât cât este permis muritorilor, atinseseră deja perfecțiunea¹. Grație lor am putut cunoaște desfășurarea organică a vieții de zi cu zi într-o veche și tradițională familie a Germaniei profunde. Amândoi erau catolici, cu o distribuție a rolurilor pe care am văzut-o și în familia bunicii mele țărani: bărbatul era credincios fără a observa prea strict ceremonialul credinței, în timp ce femeia urmărea cu asiduitate viața rituală a comunității. *Herr Doktor* se ducea numai duminica la slujbe, în timp ce *Frau Schmidt*, zilnic; el avea preocupări legate de istoria artei și de muzică și era vizibil atașat de cultura aulică, laică; ea practica în mod conștient o întoarcere la valorile tradiționale ale Bisericii, comunității și solului. La fel ca și mama-mare, țărancă neatinsă de civilizația modernă, *Frau Schmidt* se pregătea pentru viața de apoi reîntorcându-se la modul simplu de viață al strămoșilor ei țărani. Iar *Herr Doktor*, cu toate albumele sale de artă, cu pianul și partiturile sale romantice, se lăsa antrenat de această întoarcere, pentru că, în felul său tăcut și rezervat, o dorea și el. Ceea ce m-a impresionat durabil la menajul celor doi a fost asemănarea frapantă cu familia de țărani a bunicii mele. În plină modernitate, practicând meserii moderne, cu mijloace ultramoderne, și participând fără derobare la viața modernă a Germaniei postbelice, această familie reușise să-și păstreze structura tradițională, aspirațiile simple și

---

1. Referința clasică este cuplul Philemon și Baucis.

modestia lucrătoare a unei religii aproape țărănești. Încă mai uluitor era faptul că familia Schmidt nu constituia, în Boppard, o minoritate. Având un nume care mergea înapoi în timp la epoca dezastrului lui Varus, comunitatea din Boppard acceptase modernitatea așa cum acceptă schimbarea anotimpurilor: fără să-și modifice în mod fundamental felul tradițional de viață. Ei bine, ceea ce am trăit alături de familia Schmidt a fost înțelesul lăuntric al cuvântului german *Heimat*, care nu este nici slogan nazist, nici închipuire.

Rațiunea pentru care relatez această întâmplare este următoarea. Dacă pentru a vedea Franța este obligatoriu să vezi Parisul, pentru a înțelege Germania este secundară vizitarea Bonnului. Franța și, după modelul ei, România s-au dezvoltat ca țări cu un centru unic, față de care provincia este strict recesivă. Tot ce e important în Franța se petrece la Paris, și nu e de conceput ca marile personalități franceze să nu locuiască în capitală. În Germania, numai politica se face la Bonn. Justiția constituțională se face la Karlsruhe, politica financiară se face la Frankfurt/Main, iar marea cultură, marile cercetări se fac oriunde în Germania, în localități oricât de (aparent) insignifiante. Germania aduce în concertul modernității și al Europei unite un element indispensabil, pe care marile națiuni centralizate (de tipul Franței) nu l-au favorizat instituțional și pe care, din acest motiv, aproape că l-au pierdut: *tradiția individualizantă a comunităților regionale*. Schema unității Statului modern de inspirație franceză pare a fi dată de existența unui centru unic, deopotrivă legislator și efector. Ideea unui centru formal (Bonnul a fost și a rămas un oraș de provincie) și a unei inițiative distribuite în teritoriu (sistemul de *Länder*, dotate cu puteri legislative și executive proprii) este nota originală a Germaniei. Din punct de vedere epistemologic, *Statul cu centru unic* relevă dintr-un model esențialist (esența este localizată și separabilă), în timp ce *Statul cu centru distribuit* se revendică

dintr-un model care poate fi caracterizat astfel: esența este distribuită și nonseparabilă. Primul model este cel aflat la baza fizicii clasice (există particule rigide, iar forța se aplică particulelor), al doilea este subiacent mecanicii cuantice (există „ceva“ nonlocal, care se manifestă uneori *qua* particulă).

Efectul acestei stări de fapt asupra culturii este remarcabil. Nu mă refer la cultura care se face, ci la modul în care cultura deja făcută poate contribui la cultivarea oamenilor care nici nu o produc, nici nu trăiesc din comentarea sau comercializarea ei. În fond, există o întrebare crucială, care este arareori pusă: ce înseamnă, pentru un om care nu produce cultură, să fie cu adevărat cultivat? Altfel spus, cum se poate determina starea de cultură sau de incultură a unui popor? Nu doresc să polemizez aici cu tradiția Statului cu centru unic. Voi spune doar că impunerea culturii dintr-un centru unic are drept consecință inevitabilă scoaterea culturii dintre referințele firești ale vieții de zi cu zi a populației. La rigoare, în Statul-centru o elită perfect cultivată poate coexista cu o populație structural incultă, deși copios înconjurată de cărți, muzee, spectacole și monumente de calitate. Cultura emisă din Centru este deja muzeificată, astfel că valoarea ei formativă e foarte redusă. Dimpotrivă, singura cultură care participă efectiv la formarea instinctelor cotidiene este cea locală, adică tocmai acel tip de cultură pe care Centrul nu o propagă, pentru că nu este „mare“¹. Să luăm un exemplu. E cunoscut faptul că, în Germania, există o veche tradiție a muzicii făcute în familie. Este o tradiție locală, care nu are nimic de a face cu decretul de gust ale Centrului și care a menținut în viață o mulțime de partituri (și autori), pe care academiile le-ar fi condamnat de mult fie la muzeificare, fie la degradare estetică (ambele procese fiind, în concepția mea, la fel de arbitrar). Ceea ce

---

1. „Mare“ înseamnă aici *emis de Centru*.